

Tverdota György¹

GYERMEK ÉS KÖLTŐ

– Kosztolányi Dezső és József Attila kapcsolata –

Kosztolányi Dezső és József Attila kapcsolatának története újra nyitott kérdéssé vált. Régen túl vagyunk azon a korszakon, amikor a nihilista, cinikus, erkölcsi relativizmust hirdető, a szélsőjobboldalnak behódoló, Adyt támadó homo aestheticust elrettentő példaként emlegették, a proletárköltőt pedig irodalmunk fő vonalának Petőfit és Adyt követő legutolsó nagy képviselőjeként emelték talapzatra. Régen elmúlt az az időszak, amikor az értelem vértanújának jó hírét szigorú egészségügyi rendszabályokkal óvták az erkölcsi bomlás betegséggócának fertőzésétől. Kosztolányi írói rangjának fokozatos és folyamatos emelkedése az elmúlt évtizedek folyamán arra ösztönözte a kutatást, hogy újra járhatóvá tegye a két költő világa közötti átkelőhelyeket. Számos, komoly szakmai hitellel rendelkező szakember egymást erősítve, ismételve és kiegészítve feltárta a két alkotó közötti igen szoros és tartalmas kapcsolatok valamely aspektusát. Persze magának a feltáró munkának is volt némi szerepe abban, hogy Kosztolányi megítélése pozitívrá változott. Csakhogy a két költő között felhúzott ideológiai kínai fal kőművesei nemcsak ködből építkeztek, építményük alapjait szilárd tények is szolgálták. Robusztus bástyáikat le kellett bontani, ám a határvonalat, amely a „proletárköltő” és a „homo aestheticus” világát mégiscsak elválasztja, nem tudták nyomtalanul eltüntetni. A rendelkezésre álló adatok ma már lehetővé teszik olyan reális kapcsolattörténet rekonstruálását, amely egyaránt elkerüli a minden feszültséget kiiktató egybemosás és a konstruált, merev szembeállítás végleteit.

Pályakezdésüket szűk két évtized választja el. A sikeres fővárosi író, a *Nyugat* belső munkatársa és a makói gimnazista között először mester és tanítvány távkapcsolata alakult ki. Szabolcsi Miklós *Fiatal életek indulója* című monográfiájában nyújtott kissé elmosódott képet arról, mit tanulhatott témaválasztás, prozódia, rímtechnika, versszerkesztés terén a *Szépség koldusa* kötet szerzője a szecessziós, esztétizáló költő verseiből.² Rónay György a fiatalkori Kosztolányi-követés kérdésének (pl. a *Távol, zongora mellett* Kosztolányi modorát utánzó verskezdetének) nagyobb jelentőséget tulajdonított, s ezért részesíthette indokolt figyelemben *A múltkor, szerda este...*

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének professor emeritusa.

² SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*, Irodalomtörténeti Könyvtár 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 361–363.

kezdetű stílusutánzatot is, amely alá a fiatal költő Kosztolányi Dezső nevét írta.³ A pastiche keletkezésének időpontja 1924 eleje. József Attila avantgárd felé történő tájékozódásának kezdete megengedi azt a feltételezést, hogy akár a romlékony modorosságokat is átvevő, közvetlen tanítványi utánzó magatartás átváltása a reflektált stílusimitáció szintjére a nyugatos hagyománytól való elszakadás igényét jelzi. Rónay ugyanakkor kevésbé ironikusnak érzékeli a szöveget annál, mint ami egy paródia esetében szokásos. Szerinte inkább a jól megtanult formanyelv kerékvágásába történt visszazökkenés tényét ismerte el aláírásával a költő. Tekintettel arra, hogy a stílusutánzás gyakorlatától az érett József Attila korántsem idegenkedett (gondoljunk például kalevalázó vagy villonos hangvételi verseire), s hogy a komoly mintát és egyben versengési alkalmat nyújtó „szegény kisgyermek” szerep egyre fontosabbá vált számára, *A múltkor, szerda este...* helyét és jelentőségét illetően inkább Rónay György értékelésével értünk egyet, mint Stoll Béláéval, aki a kis verset a tréfás rögtönzések közé rangsorolta. A vers jelentőségét csattanósan bizonyítja a költőileg feltűnően sikeres záró mondat: „És sírtam,... / Mint kisgyerek, kit nagyon szoktak verni”, amely 1924 elején váratlanul, igen pontosan előlegezi az érett korszak verseinek (például az *Elégia*, az *Egy kisgyerek sír* vagy a *Kirakják a fát*) hangját.

Személyes kapcsolatfelvételre Juhász Gyula 25 éves írói jubileumán, 1923 május végén tett kísérletet a költő a Szegedre látogató Kosztolányival, de próbálkozása nem járt sikerrel.⁴ A vendégek körül sürgölődő fiatalember teljesítménye ekkor még nem volt elég érdekes ahhoz, hogy a mester felfigyeljen rá. Érdemi megismerkedésükre a húszas évek végén, József Attila Párizsból történt hazaérkezése után, valószínűleg Németh Andor közvetítésével kerülhetett sor. A közös barát által leírt jelenet, amikor Kosztolányi lelkesen olvasott föl József Attila-verseket – igaza van Lengyel Andrásnak –, csak az 1929 februárjában megjelent *Nincsen apám, se anyám* kötet elolvasása után játszódhatott le. Az emlékezés a *Dalocskát* és a *Táncba fognak* című verseket emelte ki:

„Elragadtatással élvezte Attila verseinek nem tájszavakkal tűzdelt, nem nyelvemlékekből, régi szótárakból táplálkozó, emelkedetten egyszerű, ízes, természetes magyarságát. De verseinek más tulajdonságait is. Képzete meghökkentő szökellését, fordulatainak kiszámíthatatlanságát, kifejezésmódjának ravaszdi esetlenségét, dévajtságát, humorát. Attila legmeghökkentőbb verseit idézgette legszívesebben... – Űde! Mulatságos! Illatos, mint a frissen szakasztott szamóca! – Csak értelme nincs – jegyezte meg valaki. – Hát a szamócának van? – vágott közbe Kosztolányi.”⁵

³ RÓNAY György, „József Attila útjain”, in *József Attila útjain*, szerk. SZABOLCSI Miklós és ERDŐDY Edit (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1980), 49, 60–62.

⁴ SZABOLCSI M., *Fiatal életek indulója*, 469–471.

⁵ NÉMETH Andor, *József Attila* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1944), 83–85.; LENGYEL András, „A föltáruló »semmi«: József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus”, in LENGYEL András, *A modernitás antinómiái: József Attila-tanulmányok* (Budapest: Tekintet, 1996), 199–200.

Az emlékezés arra enged következtetni, hogy Kosztolányi a *Medáliák*-korszak verseire, a József Attila-i tiszta költészet darabjaira figyelt föl, az idézett jellemzés a költeményeknek erre a típusára illik.

Aligha volt ennél kedvezőbb pillanat, a *Medáliák*-korszak programja megvalósításának időszaka a két költő érdemi megismerkedéséhez. Elegendő volt egy ilyen szerencsés találkozás, hogy egymás teljesítménye iránti megbecsülésük tartósan megalapozhassa kölcsönös baráti érzelmeiket. József Attila hamarosan olyan útra lépett ugyan, amely egyre távolabb vitte őt a Kosztolányi által helyeselhető költői gyakorlattól. *Ady-vízió* című írásában még tovább hatott az az elemi szimpátia, amely megismerkedésük során kialakult benne. Feltűnő toleranciával reagált Kosztolányi megbotránkozást keltő pamfletjére. Mégis fontosnak tartotta megvédeni a politikai költészet létjogosultságát a pamflet szerzőjével szemben:

„Ami pedig a politikai költészetet illeti, nem is kellene *Tyrteust* (*Tyrtaioszt*) idéznie, *Petőfi* igen jó költeményekben és tiszta művészettel verselt meg reális programpontokat. Hogy Ady sokszor művészietlen (tehetetlen) sort kavart politikai verseibe, [...] az a korunkbeli politikai költészet létjogosultságát a legkevésbé sem csökkenti.”⁶

Az érv a homo esztétikus eszményét alakítgató Kosztolányit aligha győzte meg a politikai költészet saját korabeli jó esélyeiről. Erre utal Kosztolányi Ádám emlékezése is: „Először 1929 nyarán beszéltünk Attiláról a »Toll«-ban folytatott Ady-vita kapcsán, amikor Attila az »Ady-vízió« címmel szolt hozzá a kérdéshez. – Milyennek találtad József Attila cikkét? – kérdeztem apámat. – Nagyon éretlennek – válaszolta.”⁷ A feszítáv 1930-ig Ady és a politikai költészet kérdésében is alighanem tovább növekedett a két költő között, mert nincs okunk kivenni Kosztolányit azoknak a köréből, akiket az *Ady emlékezete* szerzője a magáéval ellentétes pozícióban, a nagy költő előd ellenségei között tartott számon: „– Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta / szóval, tettel és hallgatással is?”

Az élesedő kontrasztot a kétféle költői magatartás között mindkét költő számára tudatosította a közös barát, Németh Andor 1930 novemberében közzétett írása, a *Shakespeare, Kosztolányi és a pillanat*, amelyben a szerző saját bevallása szerint arra a hírre reagált, hogy József Attila elkötelezte magát a kommunista törekvések mellett:

„Shakespeare-nek csak annyi köze van ehhez a tanulmányhoz – magyarázta írása címét Németh –, hogy Kosztolányi lefordította Shakespeare *Romeo és Juliáját* és a *Téli regét*. Mert a cikk kizárólag a következő problémával foglalkozik: helyes-e, hogy az író egy pártot szolgál ki. Ezt a problémát József Attila

⁶ JÓZSEF Attila, „Ady-vízió”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek*, (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 151–170, 153–154.

⁷ KOSZTOLÁNYI Ádám, „Néhány emlék József Attiláról”, *Új Írás* 5, 5. sz. (1966): 112–119, 114.

új magatartása vetette fel a számomra, akivel szembehelyeztem Kosztolányi új, 1930-as magatartását... Kosztolányi tehát megváltozott, állapítom meg, mégpedig úgy, hogy kiemelkedett a politika fertőjéből és ezáltal emelkedett. József Attila ennek az ellenkezőjét teszi: ő most teljesen bele akar menekülni a politikába. Vajon jól teszi-e, kérdeztem magamtól... Kosztolányi tehát kiszabadította magát a politikai posványból, mert az zavarta művészi cirkulusait, mert fojtogatta a mocsárból felszivárgó mérges atmoszféra és bűz. Otthagytta a politikát, de mélységes lelkesedéssel minden emberi iránt. De lehetséges más attitűd is, mondom, József Attilára gondolva, amely egyenes úton vezeti az írókat a társadalom kollektivitásába, oda, ahova amúgy is ezer és egy ok tolja az írókat és gondolkozókat. De vajon jó-e ez az egyenes út?”⁸

Kosztolányi mint érintett, József Attila pedig mint az írás titkos címzettje nyilvánvalóan be lett avatva a gondolatmenetbe rejtett üzenet igazi jelentésébe.

Nagyon lebecsülnék mindkettőjüket, ha feltételeznék, hogy nem vették észre a mérföldnyi távolságot, amely őket a költő társadalmi feladatáról vallott nézeteikben elválasztotta. S ha tudtak erről a feszültségről, kizárt dolog, hogy az itt adódó nézeteltérés ne képezte volna vita tárgyát közöttük. József Attila meglehetősen barátsgátalan választ adott Németh Andor barátja neki címzett idézett aggályaira [*Hová forduljon az ember...*] kezdetű versében: „Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemével” – jelentette ki barátjáról, akit korábban „Banzáj”-nak becézett.⁹ Miért tette volna magát túl az ilyen eltéréseken éppen Kosztolányi esetében? Az idősebb költő pedig a legjobb esetben is oszthatta a korabeli kritikusok egy részének véleményét, amely szerint kár, hogy ez a tehetséges, jobb sorsra érdemes fiatal költő a tőke versbeli döntögetésének tévújtára lépett.

Az ilyen konfliktusok vezethetnek ideiglenes vagy tartós elhidegüléshez, eltávolodáshoz, sőt, akár ellenséges szembeforduláshoz is, amilyenről Ignotus Pál számol be emlékiratában. De maradhat tere a konfliktus kihordásának is. Az indulatok lecsillapodhatnak, s a feszültség megállapodhat alacsonyabb szinten anélkül, hogy megkárosítanák a személyes érintkezést. Babits meg-megújuló döntési helyzetekbe került: mint szerkesztő, milyen bírálóat közléséhez járul hozzá a költő megjelenő kötetéről? Hozza-e a lapjában a verseit? Odaítéli-e neki a Baumgarten-díjat vagy legalább jutalmat? És ha nem, akkor ezeknek a döntéseknek a negatív következményei súlyosan megterhelték kettejük viszonyát. Kosztolányi előtt nem álltak ilyen próbatételek, szabadabban, következmények nélkül alakíthatta kapcsolatát fiatalabb társával.

⁸ NÉMETH Andor emlékezése, gépirat; az emlékezésben a szerző saját írására hivatkozik: NÉMETH Andor, „Shakespeare, Kosztolányi és a pillanat”, *A Toll*, november 20. (1930): 5–8.

⁹ Németh Andor felesége például így ír erről: „Úgy emlékszem, a *Medáliákkal* jött fel először. Bandival – Banzájjal, ahogyan József Attila tréfásan szólítottatta Németh Andort – visszavonultak a másik szobába, s órák hosszat nem jöttek elő.” – NÉMETH Andorné, „Emlékek”, in *Németh Andor József Attiláról*, kiad. RÉZ Pál (Budapest: Magvető Kiadó, 1989), 463.

A polgári jómódban élő író időnként vendégségbe hívta házához József Attilát. Az első olyan látogatásra, amelyre Kosztolányi Ádám, az író fia visszaemlékezett, 1930 januárjában, a Babits elleni pamflet megjelenésének hónapjában került sor, talán nem véletlenül. A pamflet nagyon hízelgő hangon szól Kosztolányiról, szembeállítva őt a megbélyegzett Babitscsal: „Kosztolányi fontos stratégiai magaslatokon siklik hótalpakon, űzi friss téli sportját; ritkán veszi elő a nagyágyút, de éppen az Kosztolányi csodálatossága, hogy hólabdákkal is megvédi érzékeny hadászati pontjait az alaktalan és együttesében tartalmatlan anyag alattomos támadásai ellen. Még a vihar sem mer elébe lépni – maga csinál hát vihart, mint egy isten, pusztán azért, hogy arca a hempergésben kipiruljon”. Majd: „Kosztolányi pedig elegáns, pompás, és nem kínosan, hanem fesztelenül, elképpesztő-természetesen. Annyira, hogy úgy jár köztünk, mint a meztelen gyerek a kavicsos tengerparton”¹⁰. „Mint egy isten” – írja idősebb barátjáról, aki – nem csoda – feszélyezve érezte magát a dicséret miatt. A méltató mondatok bizonyára jól estek neki, de korántsem bizonyos, hogy helyeselte a Babits elleni támadó írás kíméletlen, brutális hangvételét: „Mikor elolvasta Attilának a »Toll«-ban megjelent Babitsról írt cikkét, amely őt nagyon megdicsérte, kijelentette: »Nem tetszik nekem, hogy nagyon igazságtalan Babitscsal.«”¹¹ Még annak tudatában is hihetünk Kosztolányi rosszallásában, hogy nem sokkal korábban zajlott le az Ady-revíziós vita kapcsán a két régi barát között az a súlyos konfliktus, amely mindkettőjüket egész további életükre kölcsönösen megsebezte. *A bús férfi panasza*i kötet dedikálására talán eme 1930. januári alkalommal került sor.

De történhetett akár más alkalommal is, mert az előbb radikális népi elkötelezettségű, majd az illegális kommunista mozgalomba bekapcsolódó költő megvendéglése, úgy látszik, töretlenül folytatódott. Ezek a találkozások persze aligha múlhattak el politikai töltetű viták nélkül. E viták egyik célja, József Attila részéről Kosztolányi politikai pártállásának megváltoztatása lehetett: „A vitázás, meggyőzés hajlama Attilánál kiapadhatatlan volt. »Meg akart engem győzni, hogy kommunistává kellennem« – mondotta apám.” – olvassuk Kosztolányi Ádám emlékezésében.¹² Az emlékezés hitelét, tehát a fiatalabb társ törekvését mestere világfelfogásának befolyásolására alátámasztja Kosztolányi *Összegyűjtött költeményeiről* 1935-ben megjelent méltatásának záró mondata: „Talán Kosztolányit is elvezérli latin világosságú értelme a társadalmi elyben fölfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.”¹³ Egy Kosztolányi Ádám által felidézett másik alkalommal a szovjet állam kultúrpolitikájának megítélése volt a vitájuk tárgya: „1932-ben egy este nálunk vacsorázott. Jó vacsora volt, sok sütemény, habos diótorta. A kommunizmusról és a Szovjetunióról

¹⁰ JÓZSEF Attila, „Az Istenek halnak, az Ember él”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 216–236, 231.

¹¹ KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 115.

¹² KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 114.

¹³ JÓZSEF Attila, „Kosztolányi Dezső”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937* (Budapest: József Attila Társaság – L’Harmattan, 2018), 916.

vitázott apámmal. Apám ebben nem volt tájékozott, kifogásolta, hogy Shakespeare-t a Szovjetunióban »burzsoá íróknak tartják«. »Nem, ez nem áll – válaszolta Attila –, sőt, nagy kultusza van.«¹⁴

A Kosztolányival való barátság kibontakozásának éveiben József Attila Szántó Judittal állt élettársi kapcsolatban. Judit gyakran elkísérte a költőt vendégségbe, sőt, mint emlékezésében vall erről, az is előfordult, hogy a Kosztolányi házaspár először őt fogadta, és élettársa csak később csatlakozott hozzá. A költő és a munkásmozgalmi harcokban részt vállaló Szántó Judit gyakorlati ügyekben is igyekeztek elkötelezni Kosztolányit. Az asszony idézi föl, hogyan próbálták meg beszervezni az íróat a Sallai és Fürst kivégzése elleni tiltakozó akcióba:

„Később Kosztolányit kerestük, – írja Szántó Judit, elmesélve, hogyan gyűjtötték a röpirathoz az értelmiségi körök aláírásait – Ilona a kapuablakon kinnézve a világeért sem nyitott volna ajtót, hiába kiabáltunk be az ablakon, hogy mennyire fontos ügyben jöttünk. »Attila küldött minket« – szoltunk. »Nem, nincsen itthon Kosztolányi.« Párszor megkerültük a házat, mert tudtuk, hogy Kosztolányi otthon van. De hiába.»¹⁵

Egy másik, nem Szántó Judit által köröztetett tiltakozó listán mégis szerepel Kosztolányi neve.¹⁶ Ennek is része lehetett abban, hogy József Attila mégis kitartott „Dezire bátyja” mellett.

A vendégségek alatt folytatott eszmecserek során természetesen nemcsak József Attila akarta megtéríteni Kosztolányit, az idősebb író is tompítani kívánta költőtársa politikai aktivitását. Egy vitájukban, amelyet Kosztolányi Ádám idéz föl, az író valószínűleg arra akarta rávezetni vendégét, hogy a szegénység nem azonosítható egy az egyben az osztályharcos magatartással, ezért tette föl a provokatív kérdést: „»Mondd Attila, a szegénység az lázad?« »Mikor hogy – szolt Attila. – S míg csak a saját nyomorát látja, azt meg se látja. Mikor az ellentétek válnak láthatóvá előtte, ha igaz ember, akkor lázad. Nem is volna jó, ha másképp volna.«¹⁷ Kosztolányi számára ez korántsem lehetett ennyire nyilvánvaló: „Rokonom az úri szegénység, mely nem panaszkodik” – írta például *Nyomdafesték* című cikkében.¹⁸ Szántó Judit emlékezésében még egy politikai vitára történik utalás, amely az olasz–abesszin háború idején zajlott le közöttük: „Gyakran jártunk Kosztolányiékhöz, sokáig tartó viták folytak. Akkor volt az olasz–abesszin háború és Kosztolányi erősen olaszpárti volt. Ahogy ő

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 112.

¹⁵ SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1997), 140.

¹⁶ Kosztolányi a Halálbüntetés Ellenes Szövetség 1932. július 20–21-én kiadott első röpiratába foglalt tiltakozást írta alá.

¹⁷ JÓZSEF Attila, „[Halálbüntetés elleni röpirat]”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937* (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 600–601.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Nyomdafesték”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1970), 177–184, 182.

mondta: »kultúrapárti«. Attila nem hagyta magát, igyekezett meggyőzni Kosztolányit, aki mereven ragaszkodott nézetéhez.¹⁹

Az adatok tehát világosan mutatják, hogy a két költő között a barátság folyamatosan fennmaradt, s egyben azt is, hogy ez vitatkozós barátság volt, hogyan is történhetett volna másként József Attila, a hírhedt vitatkozó baráti körében. Jó viszonyuk így is szemet szúrt annak a politikai közösségnek, amelyhez József Attila tartozott, s amelyik osztályharcos önfegyelmet várt el tagjaitól, s nem tűrhette, hogy a proletárköltő egy romlott burzsoával barátkozzon. Garai János *Ha a költő jobbra tér...* című gúnyversében, a *Mondd, mit érlel...* formájában írt pastiche-ban ezt veti a költő szemére: „Mondd, mit érlel annak sorsa / ki Kosztolányért lelkesül, / habár a tőkét döntögette / pár év előtt még, jelesül”.

A politikai viták tehát még az apolitikusként számon tartott Kosztolányi házában is napirenden voltak, de azért a két költő találkozásainak nem ez lehetett a fő célja. Tartós barátság nem alakulhatott volna ki anélkül, hogy az őket körülvevő közeg, elsősorban az irodalmi világ szereplőivel, viszonyaival kapcsolatos nézeteiket ne egyeztetették volna. Kosztolányi Ádám emlékezetében aligha véletlenül őrződtek meg a Babitsra vonatkozó emlékek, hiszen az ifjúkori szoros barátság és kapcsolatuk későbbi konfliktusossá válása miatt Kosztolányi számára ez neuralgikus kérdésnek számíthatott. József Attila számára a róla írt pamfletje és annak következményei miatt nemkülönben. A két mester költői értékének szembesítésére az egykori tanítványuk részéről szükségképpen sor került. Érdekes, hogy József Attila – a magát dacosan és következetesen a csillogó felület költőjeként azonosító Kosztolányival vitatkozva – idősebb barátját makacsul a mélység költőjének tartotta: „Dicsérte apám költészetét, s ellentétben Babitséval – mélynek nevezte... kifejtette, hogy Babits nem mély, csak annak látszik.”²⁰ A beszélgetések során természetesen az irodalom más szereplői, ellenfelek és barátok: Németh László, Füst Milán, Németh Andor és mások is terítékre kerültek, és számos más kérdésre, Bergsontól a pszichoanalízisig sort kerítettek.

Pályájuk számos ponton, az élet komoly kérdéseiben is összefonódott. Legismertebb eset talán Szántó Judit 1933 júniusában bekövetkezett öngyilkossági kísérlete, amely a meghökkent tanút, Kosztolányit fiatalabb társa sorsán való töprengésre indította. Ennek terméke a *Barkochba* címen fennmaradt *Esti Kornél*-novella.²¹ Az író nem érte be az együttérző tanú szerepével, hanem mint szerencsésebb, sikeresebb „testvér”, a megélhetés kérdéseiben igyekezett fiatalabb társa segítségére lenni. Szántó Judit megemlékezik egy kísérletről, amikor az író egy neki felajánlott díj átruházásával kísérletezett: „Nem tudom, milyen irodalmi díjat kapott Kosztolányi, amit Attilá-

¹⁹ SZÁNTÓ J., *Napló és visszaemlékezés*, 155.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 113–114.

²¹ Az 1936-ban megjelent *Tengerszem* című kötet részét képező *Esti Kornél kalandjai* ciklus darabja a *Barkochba* című Esti-történet. Ez dolgozza föl azt a faggatózást, amelynek eredményeként a költő beszámolt Szántó Judit öngyilkossági kísérletéről.

ra akart cedálni. Nem tudom, mi jött közbe, de a dolog nem sikerült, s Attila nem kapta meg.”²²

A Baumgarten-díj odaítélése ügyében való többszöri közreműködése ugyancsak jól ismert. A kuratórium 1934 karácsonya előtti ülésén Babits Fenyő Lászlónak szánt volna évdíjat. De felmerült Karinthy és Füst Milán neve, mint akik elismerésre szorultak, ezért a fő kurátor eltekintett Fenyő díjazásától. Viszont kárpótlásul kisdíjat akart neki adni. Ekkor szólalt fel Kosztolányi, mondván: „Egy nagy költő jár közöttünk, akire eddig senki sem gondolt”, és József Attilát javasolta kisdíjra. Miután Kosztolányi előzetesen megdolgozta Basch Lórántot, hogy József Attilát támogassa, hozzá fordult, és megkérdezte, mi a véleménye. Basch kénytelen volt József Attila mellett szólani. Kosztolányi erre: „A kurátorok, úgy látom, nincsenek egy véleményen, tehát szavazzunk”. A szavazás József Attilát hozta ki győztesként. Csakhogy ez puccs volt, mert a kuratórium tagjainak javaslati joga volt, de nem dönthettek. Erre egyedül Babitsnak lett volna joga. Babits sértődötten túltette magát a szabálytalanságon, és így József Attila megkaphatta a kisdíjat.²³ Kosztolányi támogatását érdekes megvilágításba helyezi egy interjú, amelyet az íróval egy korabeli paraszti őstehetség, Sértő Kálmán készített: „– Sértő Kálmánt kikapcsolom – melyik fiatal költőnek adna Baumgarten díjat?” – teszi föl a kérdést a riporter. „Téged ki kellene kapcsolni?...” – kérdez vissza az interjúalany. „– Világos!!!” „– Akkor József Attilának ítélném oda a pénzt.” Kosztolányi Ádám szerint apja Babits döntésével, a kisdíj odaítélésével ezúttal elégedett volt: „»Babits igazán rendes volt, így felülemelkedni rajta.« [Mármint Attila Babitsról írt cikkén].”²⁴

A Baumgarten-díj körüli feszültség egy év múlva megismétlődött, újra szükségessé vált Kosztolányi közbelépése. A kuratórium 1935. december 2-i ülésén nagydíjra javasolta József Attilát, és ebbe a kurátorok bele is egyeztek. Később azonban döntésüket megváltoztatták. Ennek hátteréről Basch Lóránt így emlékezik:

„Ezen az ülésen még nem volt tudomásunk – Babitsot csak később figyelemztették rá –, hogy A Reggel november 25-i száma egy verset hozott a Napi hírek élén, József Attilától, az *Én nem tudtam* címűt, ezzel az ajánlással: »Babits Mihálynak hódolattal«... Pontos keltét ismerjük a Kelet Népe 1947. évi József Attila-számában közölt kéziratfakszimiléből: 1935. aug. 7. Később egy véletlen utcai találkozásunkkor [...] sajnálkozásomra, hogy nem adhattuk neki az idén ki a díjat, kesernyésen jegyezte meg: ő maga sem érti, miért jelent meg ez a vers csak hónapok múlva, holott azt még szeptember elején felvitte A Reggel szerkesztőjéhez. Jószándékból tette-e a szerkesztő, mert hatásosabbnak vélte a közzétételt a Baumgarten-díj döntésének napjaiban, vagy nemtörődömség

²² SZÁNTÓ J., *Napló és visszaemlékezés*, 155.

²³ BASCH Lóránt, „Egy literáris pör története”, *Irodalomtörténet*, 47 3–4. sz. (1959): 408–433, 426–427.

²⁴ KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 113.

volt-e az oka, ki tudná ezt ma már megállapítani? De különös története van a vers-ajánlásnak is... József Attila a verset mielőtt A Reggel-hez felvitte, baráti körben megmutatta. Rábeszélték, hogy dedikálja Babitsnak, akkor biztosan megkapja a díjat. József Attila szabadkozott. De Kosztolányi szavára megtette. Az eset elmondója arra is emlékezett, hogy a társaság egy nőtagja a kezét fogta, hogy csak írja oda a »hódolattal«-t is.²⁵

Basch Lóránt állítását megerősíti Vágó Márta emlékezése:

„amikor Attila egyszer Kosztolányinak akart egy verset ajánlani, ő mosolyogva mondta, hogy ne neki ajánlja, hanem Babitsnak. Helyre kell hozni a Toll-beli kritikáját, különben sohasem kap Baumgarten-díjat, ezt meg kell értenie.”²⁶ Basch emlékezése így folytatódik: „december 16-án tartottuk ezévben utolsó ülésünket. Az előző napon – vasárnapra esett – délelőtt döntő tanácskozásra ültünk össze. Babits ekkor közölte velem, hogy meg kell változtatnia korábbi elhatározását (szó szerint idézek). »Úgy érzem, éppen most nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik állítják, hogy csak annak adok díjat, aki hódol nekem.« Akik József Attilát rávették az ajánlásra, valóban így gondolkoztak, és ez volt a közfelfogás is. Babits okfejtését így folytatta: »Jutalmat adhatok, azt már tavaly is megkapta. Erre nem mondhatják, hogy a hódolat fejében kapta tőlem.«

Kosztolányi nem vett részt december 16-i ülésünkön. Később jött csak haza a Tátrából. Telefonon tájékoztatták őt Babits döntéséről, és annak indokáról. Elnémultan hallgatta. Vajon gondolt-e arra, hogy ifjúkori barátját mégsem ismerte jól. Cs. Szabó nevénel, aki József Attila helyére került, helyeselt.²⁷ Kosztolányi Dezsóné leírta, hogyan hatott a költőre József Attila mellőzése: „Mindig voltak pártfogoltjai, s amikor megtudta, hogy József Attila nem kapott Baumgarten-díjat, könnyezni kezdett.”²⁸

Éveken át tartósan fennmaradt kapcsolatuk az idősebb költő részéről tanúsított emberi rokonszenvedésben ágyazódik:

„[M]ajdnem mindig elismeréssel vagy mosolygó, játékos szeretettel beszélt róla. – olvassuk Kosztolányi Ádám emlékezésében – Ha jól tudom, 1933-ban [valójában 1932 szeptemberében] együtt voltak Balatonfüreden az írótalálkózón. Nevetve mesélte, hogy Attila úszott vele, miközben apám verseit szavalta. (Igazi Attila-i allűr volt.)... Néha már fárasztotta Attila félelmetes vitázókedve,

²⁵ BASCH L., „Egy literáris pör története”, 408–433, 429–430.

²⁶ VÁGÓ Márta, *József Attila* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1975): 278–279.

²⁷ BASCH L., „Egy literáris pör története”, 408–433, 430–431.

²⁸ KOSZTOLÁNYI Dezsóné, *Kosztolányi Dezső* (Budapest: Holnap Kiadó, 1990), 248.

szikrázó zsenialitása, a dolgokhoz való naiv, fiatalos hozzáállása; mindezt az ő bölcs szkepticizmusa éretlennek tartotta. »Dezső bátyám, ha tudná, hogy imádom én magát« – idézte őt. Ez a kitárulkozás kissé feszélyezte.²⁹

Nyílt és következetes elköteleződése fiatalabb társa mellett azonban továbbra is szilárd értékalapokon nyugodott. Még Szántó Judit is elismerte ezt, pedig az osztály-előítélet táplálta gyanakvás tőle igazán nem állt távol: „Kosztolányi a költő Attilát tartotta nagynak”.³⁰ Ennek a nagyrabecsülésnek mindazonáltal nagyon is szűkszavú módon adott hangot abban az egyetlen írásos megnyilatkozásban, amelyre a *Medvetánc* kötet ajánlása kínált alkalmat: „József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek. Anyagát, a szavakat pedig meg tudja tanítani, hogy minden esetben kezesen simuljanak szeszélyeihez és hangulataihoz. Mindez azt jelenti, hogy költő.”³¹ Hogy nemcsak költőnek, de nagy költőnek is tartotta, arról tehát nem rendelkezünk közvetlen bizonyítékkal, erről csak emlékezések tanúskodnak. Ha a Babits-pamfletben József Attila által leírt, Kosztolányira vonatkozó hasonlattal: „mint egy isten” vetjük össze ezt az ajánlást, („mindez azt jelenti, hogy költő”), az egyenlőtlenség egymás értékelésében még látványosabb, József Attila javára.

Ha elszántan tovább nyomozzuk, hogyan vélekedhetett Kosztolányi a *Medvetánc* kötetéről, Kosztolányi Ádám emlékezetére vagyunk utalva, aki megjelölte a fenti módon ajánlott kötet Kosztolányi birtokában lévő, sajnálatos módon elveszett példányának verseit, amelyek mellé édesapja elismerésre utaló jelzéseket és gyorsírásos megjegyzéseket fűzött. Ahogy már a Németh Andor emlékezésében felidézett *Dalocska* és *Táncba fognak* című darabok esetében is láttuk, feltűnően sok közöttük a tágabb értelemben vett *Medáliák*-korszakhoz tartozó, a húszas évek második felében, az avantgárdon túllépő költő által írott vers részlete: az *Isten 1*, a *Szeretnének*, a *Simon Jolán* és a *Németh Andor* című medáliák, a *Mióta elmentél*, a *Fiatallasszonyok éneke*, a *Hosszú az Úristen*, a *Medáliák* 4., 7. és 11. darabja, a *Magyar Alföld*. Érdekes, hogy a Babits ellen írt *Egy költőre* részlete is részét képezi a kis antológiának, de 1930 után írott darabok nem szerepelnek a felsorolásban.³²

A *Nyugatban* Füst Milán tollából a *Medvetánc* kötetéről megjelent fanyalgó, a ká-kán is csomót kereső recenzió viszont lehetővé teszi, hogy ellenpróbát tartsunk. Ha Ádám fia pontosan közvetítette véleményét, akkor Kosztolányi nem állt ki teljes mellszélességgel a gyűjtemény mellett. Csak egyoldalúságban találta vétkesnek a kritikust: „Egy jó költőnek mért a hiányait domborítja ki?” – a kérdés ilyen formában történt feltevésével legalább részben elismerte, hogy Füst tényleges hiányokra muta-

²⁹ KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 114.

³⁰ SZÁNTÓ J., *Napló és visszaemlékezés*, 155.

³¹ HATVANY Lajos, KOSZTOLÁNYI Dezső és MÁRAI Sándor nyilatkozata, „József Attila válogatott versei”, *A Toll*, november 15. (1934): 279–280.

³² KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 115–116.

tott rá.³³ Általánosságban ezt nem kifogásolhatnánk, csakhogy a verseket, amelyekbe a kritikus belekötött, ma zömmel József Attila legjelentősebb darabjai között tartjuk számon: *Mama*, *Téli éjszaka*, *Elégia*, *Tiszazug*, *Áldalak búval*, *vigalommal*. Az *Ódát*, a *Fiatal asszonyok énekét*, az *Eszméletet* Füst a gyengébb költemények közé sorolta, amelyekben azért előfordulnak sikeresebb részletek is. A *Hosszú az Ūristent*, a *Medáliák* 5. darabját, a *kanászt* kétes értékűnek bélyegezte, a *Regős énekről*, a *hetedikről* s a *Medvetáncról* az volt a véleménye, hogy nem többek rigmusnál.³⁴ Aligha kell különösebben bizonygatni, hogy a kifogások mondvacsináltak, s csak Füst elfogultságával magyarázhatók. A kritika igazán részesülhetett volna bátrabb, erélyesebb elutasításban is Kosztolányi részéről!

József Attila sokkal behatóbb figyelemben és egyértelmű elismerésben részesítette Kosztolányi 1935-ben megjelent, a pálya mérlegét megvonó versgyűjteményét. Igaz, a recenzió viszonylag rövid, és nem vállalkozik az *Összegyűjtött költemények* anyagának explicit áttekintésére. A pars pro toto módszerével néhány verset választ ki, s a korpusz egészéről való véleményét ezekről a darabokról írott fejtegetések révén érzékelteti. Utal a *szegény kisgyermek panaszai* ciklusra. A középpontba az *Őszi reggelit* állítja. Idézi az *Asszonyarckép* című verset, a *Negyven pillanatkép* ciklus *Mézes kenyér* című darabját, végül a „könyve-záró szép sorokat” az *Ének a semmiről* című költeményből emeli ki.³⁵

Amit a szakirodalomban elismeréssel fogadott, részletesen elemzett, máig eleven eszmecsere-k tárgyat képező kritikáról legfontosabb elmondani, röviden, három tételben foglaljuk össze. Először is azt, hogy szókimondó, lényegre törő írás. József Attila nem kerülgette udvariasan azokat a kérdéseket, amelyekkel a Kosztolányi-kritikának szembe kellett néznie: a „homo aestheticus” elv következményeit, a belőle kibújó nihilista magatartást. Másfelől, miközben ez alapvetően nem fogadta el, miközben e magatartástól elhatárolódott, szinte szélsőségesnek tekinthető megértéssel viszonyult hozzá. A nihilizmust megbotránkozás nélkül tudomásul vette, s a költői értékremlés esélyét emiatt a legkisebb mértékben sem vont meg a homo aestheticustól. Végül pedig az elismerés nem járt nála behódolással. Saját, a költő feladatait illető álláspontjához, „a társadalmi elvben fölfogott igazság” képviselőéhez (amelynek kifejtésére a kritika nem adott alkalmat) hű maradt. A „nem kell más verse már, / költő én vagyok!” magabiztos pozíciójából egyenrangú társként mérte föl és ismerte el a másik költő teljesítményét, aki „más ügyben, más talaj felett / tanuskodott”, mint ezt korábban Babits kapcsán megfogalmazta.

Ha egyéb támpontokat keresünk arra nézve, hogyan értékelte József Attila a kései Kosztolányi művészetét, rendelkezésünkre áll egy rövid írás, amelyet a költő Ignótus Pál Kosztolányiról írott füzeteről közölt a Szép Szóban, ámde ebben éppen a füzet

³³ Uo., 114–115.

³⁴ Füst Milán, „József Attiláról”, *Nyugat* 28, 3. sz. (1935): 242–244.

³⁵ JÓZSEF A., „Kosztolányi Dezső”, 913–918.

tárgyáról nem találunk érdemi megállapítást.³⁶ József Attilának a *Kosztolányi* című búcsúversében, verses nekrológiában nyílt alkalma még egyszer nyilatkozni pátfogójáról, illetve a *Thomas Mann üdvözlése* ismert részletében ejtette ismételtlen módját a gyász képviselőének. E versekben két szövegszerű utalást találunk Kosztolányi írásaira. Mindkettő az író publicisztikájára támaszkodik. „Most temettük el szegény Kosztolányit” – olvassuk a Thomas Mannt üdvözlő versben, s ebben nem látnánk többet, mint embertársunk halála fölötti konvencionális sajnálkozást, ha nem ismernénk Kosztolányi *Párbeszéd* című írását, amelyben az író egyebek között a „szegény” jelentését elemezve különbséget tesz a szó elsődleges, társadalmi és általános, összemberi jelentése között: „»Imádjomok ez szegin ember lilkiért« – idézi a *Halotti beszédet*, majd hozzáteszi: „Hogy ki volt ez a szegény ember, nem tudjuk. Éppúgy lehetett dúsgazdag földesúr, mint robotoló jobbág. Minden halott *szegény*. Általában mindenki *szegény*, aki szerencsétlen. Ha egy milliomos gyomorrákot kapott, vagy elgázolja őt a vonat, fölkiáltunk: szegény.”³⁷ A [*Magad emésztő...*] megfelelő részében megfogalmazott belátásra utalok vissza, amely szerint az emberi szenvedés elemi közösséget teremt gazdag és szegény között: „Így él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is”. Azaz a gazdag is szegény, ha szenved. A *Thomas Mann üdvözlése* idézett sorában József Attila mintegy visszavonatkoztatja a költő személyére az általa írottakat, s érzékelteti, hogy egyetért a „szegény” társadalmi színtről az összemberi mérték irányába történt általánosításával.

A *Kosztolányi* című búcsúvers sorához: „Gyémánt szavaid nem méred karáton” az író nyelvi témájú publicisztikájából idézhetnénk számos párhuzamot, amelyek vörös fonálként húzódnak végig az egész értekezői életművön. Kosztolányi „aranymérleget”, „nyelvünk aranyértékét”, a szavak „aranyfedezetét” emlegeti, gyöngyökről és drágakövekről beszél a nyelv kincsei kapcsán, míg József Attila a költő „gyémánt szavai”-ról ír. Igaz, hogy felfelé licitálás eredményeképpen, mert a korábbi versváltoztatban még nála is „arany szavaid nem méred karáton” szerepelt. A költő a szavak ékszerésze, a nyelv kincstárnoka.³⁸ Ama mérhetetlen gazdagság fölött rendelkezik, amely a szókincsben rejlik. Ez a privilégiuma. Ha előbb a szegénység volt a téma, itt azoknak a gazdagságáról van szó, akik csakugyan birtokukban tartják a nyelvet: élő költő beszél itt a halott költőnek a nyelv közös kincseiről.

A recenzió, illetve a Kosztolányit méltató alkalmi megnyilatkozások jelentőségét az adja, hogy rajtuk keresztül vezet az út annak megértéséhez, ami a szakmai közvéleményt a leginkább foglalkoztatja: hogyan alakult a két költészet viszonya a har-

³⁶ JÓZSEF Attila, „Ignotus Pál: Kosztolányi Dezső”, in JÓZSEF A., *Összes tanulmánya és cikke: 1930–1937*, 1132.

³⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Párbeszéd”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990), 231.

³⁸ Kosztolányi a szókincs metaforájaként nemesfémeket, drágaköveket emleget számos publicisztikai írásában („Az új magyar nyelv. Széljegyzetek egy beszédhez”, „A! – A szó”, „Nyelvtisztító és nyelvpiszkitók”, „Öszinteség”, „Költők 1934-ben”), in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1990), 20, 25, 158, 407, 553.

mincas években. Az összefüggés-keresés előzményei a harmincas-negyvenes évekre nyúlnak vissza. Ekkor a közös barát, Németh Andor tanúságtételén túl Horváth Béla hangsúlyozta legerősebben a két költő közötti együttműködést:

„Legjobb barátja Kosztolányi Dezső és Vikár Béla volt. Ők biztatták és szerették igazán. Kosztolányi megvetette a rossz költőket, József Attila szerencsés vetélytársait... de annál jobban lelkesedett József Attiláért. Ő volt az egyetlen költő a *Nyugat* című folyóirat köréből, aki fölismerte József Attila lángelméjét... József Attila kiváló és igen eredeti nyelvtudós volt; barátságának ez volt egyik alapja Kosztolányival (és velem is).”³⁹

A kérdés újból a hatvanas évek elejétől kezdve került az érdeklődés előterébe, Kosztolányi életművének kezdődő újraértékelésével karöltve. Lengyel András jogosan emelte ki Tamás Attila úttörő szerepét, aki a *Nyugat* költőinek a fiatal József Attilára gyakorolt hatását vizsgálva felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a húszas évek költő-tanonca követte a nyugatos mestert, de az érett József Attila is meglepő rokonvonásokat mutatott fel a kései Kosztolányi-lírával.⁴⁰ Tamás Attila felismeréseit Lengyel András tömör, lényegre törő megfogalmazását kölcsönvéve foglaljuk össze: „A hibátlan tisztasággal összezsindülő rímek, a megfogalmazás finom, célbataláló pontossága, a versdallam sajátos könnyedsége, szerinte is együtt teszik lehetővé, hogy mindketten a »rettenet szép kimondására« vállalkozzanak. S a világ diszharmóniáját mindketten »tisza, rendezett művészi formában« jelenítik meg. Jogos tehát a következtetés, hogy e két költészetben, legalábbis a harmincas években, »erős alkati rokonság« figyelhető meg.”⁴¹

Ezt az úttörő kezdeményezést magáévá tette József Attila monográfusa, Szabolcsi Miklós, s ő sem érte be a József Attilára a pályakezds éveiben gyakorolt Kosztolányi-hatás kimutatásával, hanem főleg a mindkettejük utolsó éveinek költészetében kimutatható párhuzamos vonások érdekelték. A rokonságok felfedezése természetesen nem tüntethette el a képből a kettejüket elválasztó különbségeket. A szakirodalom nem tagadta a nemzedéki különbségből, az alkati sajátosságokból, a társadalmi hovatartozás eltéréseiből, a költő feladatáról vallott nézeteik ellentéteiből, politikai felfogásuk távolságából származó differenciákat. A rokon vonásokból és különbségekből összeálló képlet jellemezte a két költő közötti összefüggések elemzése terén igen nagy előre lépést jelentő Kosztolányi Ádám írást, a *Néhány emlék József Attiláról* című cikket,

³⁹ HORVÁTH Béla, „Hogyan temettük el József Attilát Balatonszárszón?” *Magyar Nemzet*, dec. 4. (1942): 9.

⁴⁰ TAMÁS Attila, „József Attila és a Nyugat költői”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 66, 5. sz. (1962): 564–579.

⁴¹ LENGYEL András, „A föltáruló »semmi«: József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus, in: LENGYEL András, *A modernitás antinómiái: József Attila-tanulmányok* (Budapest: Tekintet Kiadó, 1996), 213.

amely sajnálatos módon elkerülte a legalaposabb kettős portré szerzőjének, Lengyel Andrásnak a figyelmét: „Kosztolányi és József Attila között – ritka dolog – a szeretet és a csodálat kölcsönös volt, a fiatal, lelkes Attila részéről talán még valamivel nagyobb, mint a lehiggadt Kosztolányi részéről. Mi vitte e két különböző beállítást, a l'art pour l'art és a szocialista költőt egymáshoz?” – teszi föl a kérdést Kosztolányi Ádám.

„Beállításuk különbözött, de költői alkatuk nagyon hasonló volt. A versek szigorúan szerkesztett zárt formái, dallamossága, geometriai méretezettségük, az éles, sokszor játékos, patronként robbanó rímek, a tömörítés, és az érzékletességre törő realizmus tárgyias pontossága, egymáshoz rokonították őket. Mindkettőjükre érvényes az a megállapítás, amit Kosztolányi gyakran idézett, hogy a »Dichter« szó a »dichten« igéből származik, a költő »sűrítő«. Rokon bennük a tartalom és a forma egybeesése, náluk alig van valami űr a kettő között... és az is, hogy mindkettejük költészetét sajátos érzeki jegyeik nagyon determinálták. Persze alkati eltérésekről is beszélhetünk. Attila – túl a korkülönbségen és a különböző származáson – látszatra szárazabb, értelmibb, logikusabb és egy fokkal intimebb; Kosztolányi érzelmibb és néha oldottabb. Szemléletük, gondolkodásuk is kissé elütött egymástól; Attilában több volt az elemző hajlam, Kosztolányiban a kétely.”⁴²

A két költészet közötti viszony értelmezése azonban nem maradhat meg a rokonság képzetkörében, nem épülhet kizárólag a szimpátia jelenségeire. Az idézett szövegrészletek szerzői nem igen tettek mást, mint hogy globális esztétikai benyomásaikat fordították le a formai ismérvek nyelvére, s az általános megállapításokat motívumegyezésekkel, szövegpárhuzamokkal támasztották alá. Ezt az eljárást folytatva azonban nem jutunk messzire: csak a kép további pontosítására, finomítására, árnyalására van lehetőség. Az állítások nem lépnek túl a személyes érvényesség körén, az értelmező olyan benyomásaira támaszkodnak, amelyekért csak szubjektíve állhat helyt, vagy legföljebb arra számíthat, hogy olvasójában sikerül ehhez közelítő felismeréseket előidézni, s annyiban is személyes érvényűek, hogy a rokonság két alkotó belső egyetértéseként vagy egy irányba haladásaként, majd hogy nem privát ügyeként írható le.

A két költői világ közötti összefüggésnek, ha ez tényleg megállapítható, általánosabb alapja kell legyen, s ezt a közös bázist egy olyan művészi program megvalósításában jelölhetjük meg, amely a húszas évek végétől évtizedeken át vezérelte gyakorlatukat. Mindkét költő a hagyományörző modernség jegyében munkálkodott életének utolsó évtizedében. A világhoz való viszony megújításának a modernség elve által megkövetelt feladatait mindketten vállalták, de ugyanakkor – az avantgárd hagyománytörésével ellentétben – ezt az újra törekvést össze tudták egyeztetni a költészet évezredes hagyományainak követésével, az európai művészet sok százados normáinak tiszteletben tartásával. A program megvalósításából a különböző nemzedékekhez

⁴² KOSZTOLÁNYI Á., „Néhány emlék József Attiláról”, 112–119, 116–117.

tartozó modernnek tevékenyen vették ki részüket. Babits vagy Füst Milán éppúgy, mint Illyés vagy Szabó Lőrinc, és mint Weöres Sándor vagy Radnóti Miklós. Közös tulajdonságuk, hogy újtó törekvéseikkel együtt is elfértek a szabályos prozódia keretei között, kiaknázták a rímelés lehetőségeit, vállalták a műfaji kötelmeket. Törekedtek a tágan értelmezett közérthetőség normájának tiszteletbe tartására. József Attila és Kosztolányi csak részét képezte ennek a népesebb csoportnak.

A *Nyugat* alapító nemzedékének a harmincas években is aktív alkotói a két világháború közötti korszakban túlléptek első korszakuk gyakorlatán, amelyet kritikusaik az impresszionizmus, a szecesszió, a dekadencia, a l'art pour l'art, az esztétizmus fogalmaival írtak le, de természetesen nem bújhattak ki bőrükből, saját múltjukkal vállalniuk kellett a folytonosságot. A *Nyugat* ún. „második nemzedékének” vezető költői ettől az esztétizáló iránytól távolabb rugaszkodtak. Erdélyi József folklorizmusa a népköltészet formáit használta, egyszerű, rusztikus nyelven szólalt meg. Szabó Lőrinc érdesebb, metaforákban szegényebb, szikárabb stílust alakított ki. Illyésnek a Petőfi-Arany hagyományra hivatkozó lírai realizmusa a poétikai minimalizmus felé fejlődött a harmincas években.

Ha az árnyalatokra is figyelünk, megállapítható, hogy a *Nyugat* nagy nemzedékének két aktív képviselője, Babits és Kosztolányi közül a költészetben az utóbbi volt az, aki szorosabban ragaszkodott első korszakának lírai irányához. A dekadenciától örökölt túlfinomultság, hiperérzékenység és fékevesztett játékosság éppúgy rá volt jellemzőbb, mint a dekorativitásra, artisztikumra való törekvés. Ugyanez mondható el nemzedéktársaihoz viszonyítva József Attiláról. Pályakezdése éveiben alaposan megtanulta a nyugatos modort, adoptálta az előtte járó nagy nemzedék formakultúráját. A húszas évek derekán történt továbbfejlődése nem járt azzal a következménnyel, hogy végleg szakított volna a nyugatos örökséggel. A hagyományörző modernség programjához visszatalálva, a húszas évek végétől újra megfigyelhető nála az artisztikum felértékelődése. Nyelve metaforikusabb, mint Erdélyié, Illyésé vagy Szabó Lőrincé, formaképzése kifinomultabb, artisztikusabb. Szövegei erősebben számítanak az olvasó tetszésére. A homo aestheticus, „az érzéki alapú szépségek embere” korántsem állt oly távol tőle, a költészet mesterségbeli része sokkal központibb szerepet játszott gondolkodásában, mint a társaiéban.

Nem csoda hát, ha a két költő egymásra talált. A *Nyugat* alapító nemzedékéből Ady már József Attila pályakezdése előtt meghalt. Tóth Árpád a húszas évek végén tette le végleg a tollat. Az ifjúkori szeretett mester, Juhász Gyula a húszas évek második felétől alkalmatlan volt arra, hogy folyamatos és eleven eszmecesterét folytasson vele egykori tanítványa. Babitscsal 1929 végén fájdalmas módon szembekerült, s viszonyuk a költő haláláig sem került rendes kerékvágásba. A Babitscsal való konfliktus egyébként alighanem még nyitottabbá tette Kosztolányit fiatalabb társa iránt. Az emberileg görcsös, nehezebben megközelíthető Füst Milán költészete, úgy látszik, nem vonzotta József Attilát. A hagyományörző modernség által felvetett problémák megbeszélésére, a költészet poétikai kérdései fölötti közös töprengésre társként Kosztolányi adódott a fiatalabb költő számára.

Az esztétikai kultúra század eleji megteremtőinek későbbi teljesítménye iránti fokozott érdeklődés azonban József Attilának korántsem csupán a Kosztolányi-költészet iránti nyitottságában érhető tetten. A *Csodaszarvas* egyik legfőbb mintája Juhász Gyula *A szent sarvas* című verse lehetett. A „szellem és szerelem” kifejezés az *Ars poeticát* a *Mint különös hírmondó...*-val állítja párhuzamba, azzal a Babits-verssel, amelyet emlékezések szerint József Attila sokra értékelt. A *Rímek*: „de az est már szelid ősz: / bágyadt szemünk elidőz” és a [*Csak az olvassa...*]: „s szívében néha elidőz / a tigris meg a szelid őz” rím-áthallása is nyilvánvaló. József Attila bűn-költészetét szorosabb kapcsolat fűzi – már csak a bűn-bűnhődés-megbánás Babits személyéhez kapcsolódó élményénél fogva is – az *Intelem vezeklésre* című bűn-vershez, mint a Lengyel András által felállított párhuzamhoz Kosztolányi *Könyörgés az ittmaradókhöz* című költeményével.⁴³ A Kosztolányival való megfelelések nem minőségileg, hanem mennyiségileg: a felhozható példák számát és fontosságát tekintve ítélték őket jelentősebbeknek azoknál a rájátszásoknál, amelyek az artisztikus hagyomány más képviselőinek szövegeivel létesítettek intertextuális kapcsolatot.

A Kosztolányi javára megállapítható látványos mennyiségi többletet az a folyamatos közös műhelymunka magyarázza, amelyet a két költő a harmincas években végzett. Az értékek cserélődése a két költészet között e közös műhelymunka során nem volt kiegyensúlyozott és kölcsönös. A kölcsönadó szerepét Kosztolányi, a kölcsönzőét József Attila játszotta el. Ritkán fordulhatott elő, hogy nem az idősebb, hanem a fiatalabb költő volt egy-egy közösen használt megoldás kezdeményezője. József Attila – bár a Babits-hoz való viszonya kirívó ellenpélda, és a költő Kassákot vagy Móriczot sem kímélte – tisztelettel viseltetett az idősebb pályatársak iránt. Számos jele van annak is, hogy indokolatlan kisebbségi komplexustól szenvedett. Stílusimitációs hajlama is hozzájárulhatott ahhoz, hogy érett korszakában hajlandó volt tanulni Kosztolányitól.

Tévedés lenne azonban úgy tekinteni az érett költői stádiumban felfedezett párhuzamokra: „a kincs, (ami) nincs”, az „ölnek – ölelnek”, illetve a „játszani – látszani” rímpár felbukkanására, mintha ezek a tanítványi imitáció, az ifjúkori, időleges epigonizmus ugyanazon útján kerültek volna József Attila verseibe, ahogyan a makói gimnazista Kosztolányit követő verseinek, például a *Nézem a lámpát* című darabnak a mestertől származó reminiscenciái. Az átsajátított elemek felhasználásának szuverén módja, a birtokába került motívumok fölényes kezelése árulkodik arról, hogy a tanítvány immár nem szolgáljaan követte mesterét, hanem valahogy úgy bánt az átvételekkel, mint a kor költészeti közkincsének történetesen Kosztolányinál megtalált szegmentumaival, amelyeket tovább írt, saját céljainak rendelve alá a „talált tárgyakat”.

⁴³ LENGYEL András, „A föltáruló »semmi«: József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus”, in LENGYEL András, *A modernitás antinómiái: József Attila-tanulmányok* (Budapest: Tekintet Kiadó, 1996), 194–267, 216.; ANGYALOSI Gergely, „A büntelen bűnösség paradigmája”, in ANGYALOSI Gergely, *Rejtett fényforrások* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2015), 70–75.

Ha a szolgálai követést elvetettük, attól még nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy a motívumok másféle felhasználása révén József Attila rejtett vitába kívánt szállni Kosztolányival, még csak az sem valószínű, hogy Babits és Kosztolányi verses egymásnak üzengetését megirigyelve dialógusba kezdett volna költőtársával. József Attila és Kosztolányi érett korszakának költészetében nemigen érzékelek ilyenfajta drámai viszonyulást. Valószínűleg inkább arról van szó, hogy a legmesszebbmenőkig tiszteletben tartva Kosztolányi törekvéseit, autonóm módon, a saját céljainak megfelelő megoldások kiküzdése érdekében használta föl a félkészen talált nyersanyagot.

Az újraírásoknak ehhez a változatához sorolom a *Hazám* „nesz inog – jázminok” rímének *A bús férfi panasza*i ciklusban található *Halálba hívó délutánjának* „forrás inog – buja jázminok” ríméből való származását, vagy a *Levegőt!* nevezetes sorai: „Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktákba írják, miről álmodoztam / s azt is, ki érti meg” visszavezethetőségét az említett ciklus *Beírtak engem mindenféle Könyvbe* című darabjára. Természetesen nem kizárt a tudatos szövegközi utalás sem. A *Könnyű, fehér ruhában* rímelve a *Most harminckét éves vagyok* „Megyek fehér ruhában / a lugasban” sorára ilyen lehet. Angyalosi Gergely elemzése meggyőzően dokumentálja a két költemény sajátos felelő viszonyát.⁴⁴ Abból azonban már megint nemigen vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hogy a *Költőnk és kora* alapjául szolgáló Lope de Vega-szonettet József Attila Kosztolányi fordításában ismerhette meg. Szabolcsi Miklós feltevése, hogy *A bűn* című vers sajátos narratívája és csúfondáros, játékos hangvétele sokat köszönhetett az *Esti Kornél*-novelláknak, nagyon termékenynek tűnik, és mindennél jobban bizonyítja, hogy a Kosztolányi műhelyének rendszeres látogatása milyen jelentős mértékben gazdagíthatta József Attila költői gyakorlatát.⁴⁵ A két költő közötti dialógusra azonban ebben az esetben sem gyanakszom.

Az összegyűjtött versekről írott kritika megmutatta, hogy József Attila a harmincas években Kosztolányihoz képest külső kritikusi álláspontot vett fel, nem az egyetértő famulus módján gondolkodott költészetéről, és saját törekvéseit illetően nem került Kosztolányi büvkörébe. A recenzió pontosan kijelölte a kereteket, amelyeken belül kettejük egyetértése érvényre juthatott, és azt a színteret, amelyen együttműködésük lefolyhatott. A közös műhelymunka elvégzéséhez nyugodt, békés munkaterületre volt szükség, amelyet nem aknáznak alá ellenséges indulatok, veszélyes feszültségek, amelyet nem dülhatott föl a másik önérzetét sértő kritika. S ennek az övezetnek a fenntartására mindketten gondosan vigyáztak. Ezen túl olyan közös tárgyakat kellett találniuk ezen a békés terepen, amelyek mindkettőjük számára fontosak voltak, amelyek lekötötték érdeklődésüket, amelyeket mindketten méltónak tartottak

⁴⁴ ANGYALOSI Gergely, „Az istenek ellen »könnyű, fehér ruhában«: Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatairól”, in ANGYALOSI Gergely, *A költő hét bordája* (Debrecen: Latin Betűk Kiadó, 1996), 155–172.

⁴⁵ SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937*, Irodalomtörténeti Könyvtár 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 512–513.

figyelmükre. E tárgyakat két csoportra különíthetjük el, soha nem feledve, hogy az esetek jelentős részében szétválaszthatatlanul összefonódtak.

József Attila korántsem lett volna olyannyira megértő a homo aestheticus magatartásában rejlő nihilizmus iránt, ha ez az érzés, amelyet a Halász Gáborhoz írott levelében a „sivárság élményének” nevezett, őt magát is nem kísértette volna meg, ha nem lett volna a sivárság neki is őt sűrűn látogató, nem kívánt vendége.⁴⁶ Jól ismerte azt, amit a kritikában „a társadalmi üresség” érzéseként foglalt össze, akkor is, ha nem kívánta magát megadni ennek a pusztító korézésnek. Beszélhetünk tehát korélményük és világvégük részleges egybeeséséről vagy közelségéről. Ez a részleges fedő viszony tette lehetővé, hogy Németh G. Béla az önmegszólító verstípus legjobb példáira kettőjük költészetében bukkant rá, s hogy a tragikum élményének intenzív átélése révén rokonítsa a két költőt, elkülönítve őket a tragikumra kevésbé érzékeny kortársaktól, hogy a heideggeri bölcelet perspektívájából szemlélhesse mindkettőjük teljesítményét.⁴⁷ Ez tette lehetővé, hogy Lengyel András a „büntelen bűnösség” élményében, „a föltáruló semmi” tapasztalatában találja meg az őket összekötő közös nevezőt.⁴⁸ Véleményem szerint sok ebben a (különbségekről sem megfelelkező) rokonításban az irodalomtörténeti konstrukció, az árnyalni, korrigálni való részlet, de „a társadalmi üresség” közös élménye kétségkívül alapot ad ahhoz, hogy az irodalomtörténet felkutassa a két költőt egyaránt foglalkoztató költői tárgyakat.

⁴⁶ JÓZSEF Attila – HALÁSZ Gábornak [Budapest, 1935. ápr. után], in *JÓZSEF Attila levelezése*, kiad., jegyz. STOLL Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 422.

⁴⁷ NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról”, in NÉMETH G. Béla, *Mű és személyiség*, (Budapest: Magvető Kiadó, 1970): 621–670, 644–648.

⁴⁸ LENGYEL András, „A föltáruló »semmi«: József Attila, Kosztolányi és a nihilizmus”, in LENGYEL András, *A modernitás antinómiái: József Attila-tanulmányok* (Budapest: Tekintet Kiadó, 1996), 194–267, 216–222, 248–267.